

ЕПИГРАФСКИЯТ МАТЕРИАЛ ОТ ТЪРНОВ

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ

При археологическите разкопки в столицата Търнов наред с другите находки значително място заема и епиграфският материал. Това са надписи върху сграфито и обикновена керамика, тухли, каменни блокове и архитектурни детайли, върху накити и предмети от кост.

За разлика от литературните, юридически и богослужебни текстове надписите върху предмети непосредствено отразяват всекидневния живот на различните слоеве от средновековното общество. Това са надписи на майстори, записи на летописци, бележки на обикновени хора или "автографи" на исторически личности. Характерна черта на епиграфския материал е неговата лаконичност, завършеност, конкретност. Много често надписите удостоверяват името на майстора, изготвил предмета, или името на неговия собственик, съдържат заклинания, молитвени текстове, а понякога и летописни бележки.¹ Акад. Рибакков отбелязва, че съчетанието на свойствата на материала, върху които се пише, и пишещите средства води до изработването на особени прийоми при всеки отделен случай и силно влияе на окончателното изписване на буквите. Това се отнася особено при заоблените елементи, извивките и надебеляванията на буквите.² При анализа на особеностите на епиграфските паметници е важно да се отбележи наличието на два стила - тържествен и битов. Тържественият стил е използван преди всичко от майсторите на златни и сребърни накити и предмети за написване на имената на клиентите, обстоятелствата при тяхната направа или богослужебни текстове. Надписите носят орнаментален характер и са изпълнени много внимателно. Обикновено те са много близки до съвременните им книжовни изчертавания на буквите.³ Съвършено друго дава характеристиката на битовия стил. При него се забелязва стремеж да се записва необходимото бързо и ясно, авторите се стремят да опростят начертаването, да дадат само основната схема на буквата, известна им от книжовните паметници.⁴ Този делови "почерк" се променя с вековете, но значително по-бавно отколкото при ръкописите, тъй като простотата и удобството на

изработените форми позволяват да се запазят по-дълго без изменения.⁵

В зависимост от материала и начина на изписване епиграфският материал се разделя на няколко групи: 1/ надписи върху мек материал /сурова глина, т.е. подглазурните надписи, изработени в процеса на изготвянето на съдове/; 2/ издраскани с острие върху твърд материал /изпечена глина - съдове и тухли, мек камък, т.е. надписи графити/; 3/ врязани /върху метал, кост/; 4/ гравирани /с резец върху метал - надписите върху съдове и накити/; 5/ издълбавани или изчуквани /при официалните каменни надписи/; 6/ релефно-врязани /при официалните каменни надписи/.⁶ Разглежданият епиграфски материал от Търнов се отнася към първите две групи по класификацията на акад. Рибакон. Към първата група се отнасят всички подглазурни надписи и монограми върху сграфито съдове и надписите върху неизпечени тухли. На втора група принадлежат надписите върху изпечени съдове и тухли и върху камък.

I група. Подглазурни надписи и монограми

A. Монограми на българските царе

1. Монограм на цар Георги Тертер. Известен е върху два фрагмента от манастира Великата лавра

2. Монограм на Михаил Асен. Един монограм от манастира Великата лавра

3. Монограм на Михаил Шишман

Разглежданата от Ат. Попов буква М с титла като монограм на цар Михаил Шишман среща възражения. Например буквата М с титла върху сграфито съдове се среща най-много в манастира Великата лавра "Св. Четиридесет мъченици" /намерени са около 5-6 фрагмента от Царевец - двореца на българските царе, Патриаршията и западния склон на Царевец/. Очевидна е разликата с монограмите на царя върху капителя от дворцовата църква и неговите монети. Близък до тях е монограмът върху едно дъно от двореца, но в този случай монограмът не е подглазурен, а графит върху готовия вече съд. От Царевец е известен още един графит върху дъно на сграфито керамика "КОСТАДИН ЦАР".⁷ Но и двата са извън разглежданата група и поставят други, според нас, неразрешими въпроси.⁸

Засега най-аргументирано е разглеждането на буквата М като белег на числовата стойност / $M=40$ / и съдовете с нея да се разглеждат като църковна посъда на манастира при църквата "Св. Четиридесет мъченици".⁹ Напоследък ново тълкуване на буквата М дава Н. Овчаров, който приема цифровата и стойност 40, но не я свързва с църквата "Св. Четиридесет мъченици", а с поменалните обреди след смъртта, известни като третини, деветини и четиридесетини.^{9a}

4. Монограм на цар Иван Александър

Монограмът му се изписва най-често както върху монетите, но се среща и пълното изписване на името АЛЕКСАНДЪР и титлата ЦАР.¹⁰

За разлика от монетите монограмите върху сграфито съдове са "по-живописни", с повече подробности, украсени с малки чертички и дъги, което в някои случаи претрупва буквата и тя изгубва графичната си чистота. Много често изписването на монограма е свързано с общата украса на съда. Трябва да се подчертае, че като правило съдовете с монограми имат много пестелива украса, най-често геометрична или съчетание от геометрична и растителна. При геометричната украса монограмът е по-изчистен, докато при украсата с растителни орнаменти /най-често мотива "развой"/ се използват и елементи на украсата при изписването на монограма. Той е един от най-често срещаните царски монограми върху сграфито съдове. Известни са около 40 монограма, като най-много са от двореца, Патриаршията, а единични екземпляри са намирани по западния и южен склон на Царевец, в манастира Великата лавра и манастира при църквата "Св. Димитър".

5. Монограм на цар Иван Шишман

Изписването в повечето случаи е близко до монограма върху монетите на владетеля. Понякога се забелязва стремеж към включването на повече букви от името. Най-често срещани са съчетанията от буквите ШННЬ или ШМАНЬ и титлата цар, свързани лигатурно.

6. Монограми на царица Теодора¹¹

Известни са 7 екземпляра, които се отнасят към 3 групи: 1/ буквата с титла Θ - 4; 2/Θ О и Д, изписани една над друга - 1; 3/Θ и П - 2.

Б. Монограми на български патриарси

1. Патриарх Йоаким или Йоаникий

Известни са двама патриарси с името Йоаким. Архиепископ Йоаким станал патриарх през 1235 г. при възобновяването на Българската патриаршия; Йоаким III заемал катедрата при Георги Тертер I и убит при царуването на Теодор Светослав. Йоаникий II е предшественик на патриарх Евтимий.^{11а}

2. Патриарх Теодосий

Един от най-често срещаните подглазурни монограми. Известни са около 50 екземпляра, които показват десетки варианти /повече при изписването на титлата патриарх и по-малко при името Теодосий/. Най-много са намерени при разкопките на Патриаршията¹², царския дворец¹³, от други обекти на Царевец /западния и южния склон/, манастира Великата лавра¹⁴ и манастира при църквата "Св. Димитър"¹⁵. Срещат се монограми с букви близко до уставното писмо, а така също и съвсем свободно изписване, близко до скорописа. Обикновено се

свързват с името на патриарх Теодосий II, ръководил патриаршеската катедра при цар Иван Александър.¹⁶

3. Патриарх Евтимий

Известни са само 3 фрагмента с името ЕВΘ /без титлата патриарх/, намерени в манастира Великата лавра. Според нас Ат. Попов с основание ги свързва с последния търновски патриарх.¹⁷

В. Надписи за собственост

1, 2. Два надписа с името НИКОДИМЪ, свързани лигатурно по двойки / в единия случай надредово О/, четени по посока на кръстния знак.

3. ВО БЛЮД - може да се допълни като ИВАНОІВО БЛЮІДЮ, т.е. БЛЮДО на ИВАН.

4. ХИМАН - навярно част от архимандрит¹⁸, част от по-голям двуредов надпис.

5. МАТН - вероятно част от ГРАМАТИК¹⁹

6. НИКОЛА

7. АНН

8. ИН

9. АЗЪ ПОП РАДЪ

10. МАРА

11. ВИТАН

Г. Молитвени текстове и формули

1. ТЕО НИКЕ

2. ІС Х

Н К

3. Спаси Господи преподобния Никола

II група. Надписи графити върху глинени съдове и камък

А. Надписи за собственост

1. НО БЛУД АНИІНО БЛУДІО

2. ВО БЛЮ - може да се възстанови като подобния подглазурен надпис ИВАНОІВО БЛЮІДО

3. АРИНА ЧАШ - напр. МІАРИНА ЧАШІА

Б. Части от надписи

...ПНСА или ПНСАХЪ...

1. ХРАБРО ПНСІА²⁰

2. ПНІСА ВНСНЪ РЪ²¹

3. АЗЪ БРАТЕ

В. Собствени имена

1. МИХО

2. ЙОКИМ

3. ГАГО

4. РОБ АНЮ

5. ДИМИТЪРЪ

6. БАРКО

7. БРАТО

8. БИРКО

9. БРАКОП
10. СВАРОКЪ
11. МОСКО
12. РАДОМИР
13. ЗАХАРИ /?/
14. ТИХО
15. РИСТО /?/
16. КЕРА /?/
17. МИХО
18. РАДО
19. ДОРО
20. ЗЛАТО
21. ВАСИЛ
22. ШИДАЛ
23. КОРТ
24. СТАНКО
25. РАДА
26. АШМАН /?/
27. ИВАКО
28. КОПИЛ /?/
29. АТАНАС

Надписи върху камък

1. АЗЪ ТЕУДОРИЦА ПИСАХЪ
2. АЗЪ ВАСЕНИТЬ ПИСАХ
3. АЗЪ КАЛОѢНЬ ПИСАХЪ ОТ ЧЕРВЕН
4. АЗЪ ДРАГО ПИСАХЪ
5. АЗЪ ВАЛІКО²²
6. АЗЪ ИВАНКО
7. ДВОРКО

Епиграфският материал носи значима информация в няколко посоки. Най-напред той свидетелства за грамотност на различни слоеве от столичното население. Искам да отбележа известната несигурност на данните. На първо място трудно могат да се разпределят върху населението епиграфските паметници, които показват неговата грамотност. Второ, доста широката хронологическа граница от близо два века за по-голямата част от материала. Независимо от това изучаването на повече /и в териториален, и в количествен аспект/ епиграфски паметници подкрепя предварителните изводи за грамотност на значителната част от столичното население - около 1/3.²³ Епиграфският материал дава интересни сведения за грамотност на различни слоеве от столичното население: грамотни са били гърнчарите, каменоделците, златарите, т.е. значителна част от производителното столично население. Графитите свидетелстват за грамотност на широки слоеве от търновското население, включително на жени /имената АНА, МАРА, РАДА, КЕРА/ и деца.

Голямото разнообразие на предметите с надписи от златния пръстен до глинения съд и тухлата с издраскан кръст и формулата ИС ХС НИ КА е доказателство, че грамотността е влязла широко в бита на столичното население. Особено широко разпространение тя бележи от средата на XIV в.²⁴

Подглазурните надписи за собственост и имена свидетелстват, че работата "по поръчка" не е изолирана практика, независимо че по-голямата част от продукцията е била предназначена за пазара.

Възстановяването на формата, украсата и тоналността на съдовете с царски и патриаршески монограми може да стесни границите при датирание на подобни съдове от сграфито керамика и изясняването на нейното развитие.

Интересен е и въпросът за произхода, влиянието и разпространението на личните имена в столицата през Второто българско царство.²⁵

БЕЛЕЖКИ

1. *Рыбаков. Б. А.*, Русские датированные надписи XI-XIV в., Свод археологических источников, Е 1-44, М., 1964, с. 5

2. Пак там, с.5

3. Към тържествения стил спадат разглежданите тук като първа група подглазурни надписи и монограми, които са изписвани върху суровата глина.

4. *Рыбаков. Б. А.*, пос. съч., с. 7

5. Пак там

6. Пак там

7. Намерен на западния склон на Царевец /непубликуван/. Разкопки на Ат. Писарев

8. За значението на подглазурните царски и патриаршески монограми в научната литература има различни мнения. Засега последна по този въпрос е работата на М. Робов За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII-XIV в., Търновска книжовна школа, IV, С., 1985, с. 395-403. Графитите върху съдове се приемат почти от всички автори като белег за собственост, най-често написани от самите тях. Засега трудно може да се отговори на въпроса кой е написал "Костадин цар".

9. Вж. пос. съч. на М. Робов

9а. *Овчаров, Н.*, Монограми на цар Михаил Шишман или знаци в погребалния обред?, Приноси към българската археология, С., 1992, с. 261-264

10. За първите монограми от двореца вж. С. Георгиева, Керамиката от двореца на Царевец, Царевград Търнов, 2, С., 1974, с. 66, обр. 49₂

11. Монограмите на царица Теодора се свързват с Теодора-Сара

11а. По-подробно за тях вж. История на България, т. 3, С., 1982, с. 172-175 /за Йоаким I/, с. 297-300 /за Йоаким III/, с. 452 за Йоаникий II. Най-вероятно монограмът да принадлежи на патриарх Йоаникий II.

12. Ангелов, Н., Патриаршеският комплекс на Царевец през XI-XIV в., Царевград Търнов, 4, С., 1980, с. 150-158

13. Георгиева, С., пос. съч., с. 66-68

14. Попов, Ат., Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската Велика лавра, Царевград Търнов, 4, С., 1984, с. 40, обр. 12

15. Разкопки на доц. Я. Николова и М. Робов /намерен е само 1 екземпляр/

16. За патриарх Теодосий вж. *Ив. Дуйчев*, СБК, II, с. 165; *Ив. Снегаров*, Кратка история на православните църкви /българска, руска, сръбска/, II, С., 1946, с. 47

17. Попов, Ат., Средновековни... с. 28-30, обр. 16-18

18. *Иванов, Й.*, БСМ, С., 1931, с. 581; *Ив. Дуйчев*, СБК, II, с. 55

19. *Гълъбов, Ив.*, Един средновековен български епиграфски паметник, ИНМВ, XIII /XXVIII/, Варна, 1977, с. 184-186

20. За името Храбър вж. *К. Куев*, Черноризец Храбър, С., 1967, с. 42-44

21. Същата форма у *И. Ковачев*, Средновековна ношња балканских словена, Београд, 1953, с. 234-235; *А. П. Каждан*, Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII в., М., 1974, с. 219

22. Според проф. В. Бешевлиев тук е възможно и четенето ВАЛСАМОН.

23. *Алексиев, Й.*, За грамотността на населението в Търново, вж. Българският средновековен град, С., 1980, с. 209-211

24. Пак там, с. 212

25. По-подробно по този въпрос вж. *Ат. Попов*, Лични имена от археологически находки и проучвания, Векове, 1983, 4, с. 55-64; *Й. Андреев*, Всекидневието на българите XII-XIV в., С., 1992, с. 20-24

КАТАЛОГ

Монограм на ГЕОРГИ ТЕРТЕР I /1279-1292/

Части от монограма са запазени върху два фрагмента от сграфито керамика, покрити с тревистозелена и светлокремава глазура. Монограмът е врязан близо до устието на съда.

Запазена плътно врязана горна част на буквата Т. По подобен начин е изписан монограмът на Георги Тертер върху монетите.

И двата фрагмента са намерени при разкопки в манастира Великата лавра.

Литература: Ат. Попов, Монограми на българските царе /XIII-XIV в./, Българско средновековие, С., 1980, с. 172-192; същият,

Палеографска характеристика на археологически находки от търновската Велика лавра, Палеобулгарика, VII, 1983, с. 64-68, обр. 1; табл. I, 1,2

Монограм на МИХАИЛ АСЕН

Подглазурен монограм, съчетание на буквите М и А. Над тях има титла, пресечена с две къси линийки "х". Прави впечатление не много сигурното изписване на буквите.

Ат. Попов приема, че е "съкратена форма на името на Михаил Асен". Намерен е при разкопки в манастира Великата лавра.

Литература: Ат. Попов, Монограми на..., Палеографска характеристика... с. 69, обр. 1; табл. I, 3

Монограми на цар МИХАИЛ ШИШМАН

1. Монограм върху монета на Михаил Шишман

Представява буква Ш с издължена средна хаста, в долната част на която отдясно има къса наклонена чертица.

Литература: К. Дочев, Монетосеченето в Търново, вж. Царстващият град Търнов, С., 1985, с. 249, табл. I, 12 /медна монета на Михаил Шишман със сина му Иван Стефан/; табл. I, 4

2, 3. Монограми върху капител на осмостенна колонка от двореца. Монограмът вляво от релефни изображение на два орела с преплетени шии. Монограмът заема лявото горно поле на композицията. Монограмът на царя е близък до представяния на монетите. Двете странични хаста на буквата Ш са събрани в горния край, а средната горе излиза над тях и продължава под хоризонталната. Долу от дясната и страна има малка коса чертичка.

Монограмът заема почти цялото ляво поле на композицията. Представен е грифон с вдигнати криле и извита назад глава, която сякаш "гледа" монограма. Изписан по същия начин както върху страната с двата орела, но малко по-голям.

Литература: Н. Ангелов, Надписите...с. 172, обр. 13 а,б,в на с. 55, табл. I, 5, 6

4. Монограм на Михаил Шишман

Издраскан върху дъно на сграфито съд, намерен в двореца. Заема почти цялото поле на дъното. Малко по-различен от разгледаните досега монограми върху монети и капитела. Буквата Ш е с две хоризонтални хаста - горната права, а долната дъговидно извита нагоре. Средната вертикална хаста е малко по-висока горе и по-дълга долу.

Литература: С. Георгиева, Керамиката от двореца на Царевец, вж. Царевград Търнов, 2, С., 1974, с. 51, обр. 39, 3; табл. I, 7.

Към монограмите на Михаил Шишман Ат. Попов отнася и монограмите от буква М с титла. Няколко екземпляра са известни от Царевец /двореца, Патриаршията и западния склон на хълма/. Най-много са открити при разкопките на манастира Великата лавра. Големите различия в изписването на буквата М според нас

издават не само различни ръце /или ателиета/, но имат и хронологичен белег. Най-вероятно буквата М с титла, която има числена стойност 40, да бележи църковните съдове от "Св. Четиридесет мъченици". Този извод подкрепя и различното изписване на монограма на Михаил Шишман върху монетите и капитеца от двореца.

За буквата М с титла като монограм на Михаил Шишман вж. Ат. Попов, Средновековни надписи, монограми...с. 31-41, 78-100.

По-различно мнение /М=40/ вж. у М. Робов, За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII-XIV в., Търновска книжовна школа, IV, С., 1985, с. 395-403.

Монограми на цар ИВАН АЛЕКСАНДЪР

Монограмите на цар Иван Александър върху сграфито съдове са близки до монограма на владетеля от неговите монети, а така също и до неговата грамоти. Състои се от впитане на първите 3 букви на името АЛЕКСАНДЪР /АЛЕ/. "Скелетът" на монограма е буквата Е, към която е долепено петличето на буквата А и малка наклонена чертица, която оформя буквата Л. Винаги след монограмното изписване на името Александър следва титлата цар. Монограмите са познати в десетки варианти - едни са позчистени, а други малко по-"живописни" /буквите имат точки, къси чертички/ в зависимост от общата украса на съдовете. Обикновено украсата с монограми е съвсем семпла, за да се налага монограмът като акцент.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград, ТКШ, II, С., 1980, с. 443-450; Ат. Попов, Монограми на българските царе /XIII-XIV в./, вж. Българско средновековие, С., 1980, с. 172-192; същият, Монограмът на цар Иван Александър, ИБИД, XXXII, С., 1978, с. 69-82; табл. I, 8-15

Монограми на ИВАН ШИШМАН

Познати са в десетки варианти, но най-често срещани са съчетанията от ШИН Ъ, свързани лигатурно, или ШМАН /понякога с Ъ в края/, също лигатурно свързани. След името титлата ЦАРЪ.

Литература: Й. Алексиев, пос. съч.; Ат. Попов, Монограми на българските царе, С., с. 176; табл. I, 16-18

ТЕОДОРА

1. Съчетание от 3 букви Т О Д . Подглазурен. Разположение на буквите една до друга. Царевец, западен склон. Непубликуван.

2. Т с титла /варианти/. Двореца, Патриаршията, западната крепостна стена.

Литература: С. Георгиева, Керамиката от двореца на Царевец, вж. Царевград Търнов, т. 2, С., 1974, с. 69, обр. I, Й. Алексиев, Сграфито...с. 445

3. Съчетание от Т и Р. Царевец, западна крепостна стена

Литература: Й. Алексиев, Сграфито...с. 445; табл. I, 19-25

Титла и име на патриарх ТЕОДОСИЙ
а/ в Никоновите пандекти
б/ в Тълковно евангелие на Теотокий Псилица; табл. II, 1-2
Части от титлата и името на патриарх Теодосий /варианти/;
табл. II, 3-21

Титла и част от името на патриарх ЙОАНИКИЙ
Царевец, в насипите на Патриаршията.

Литература: П. Славчев, Находки в насипа от Патриаршията,
с. 217, обр. 4₁. При Славчев е даден заедно с надписите на
патриарх Теодосий. Ново четене у Ат. Попов, Лични имена от
археологически находки и проучвания, Векове, 1983, 4, с. 39-53;
табл. II, 22

ЕВӨ . Три фрагмента от манастира Великата лавра. И върху
трите са запазени само началните 3 букви от името ЕВТИМИЙ.
Ат. Попов ги свързва с личността на последния търновски
патриарх.

Литература: Средновековни надписи...с. 28-30, Ат. Попов,
Лични имена...с. 39-43; табл. II, 23-25

НИ

НИКОДИМЪ ДИ МЪ /2 броя/. Четене на името на срички
при

КО

кръстене. Подглазурен надпис. Дъното покрито с плътен слой
зелена глазура.

N 1 - от насипа на Патриаршията

Литература: П. Славчев, Находки в насипа от Патриаршията,
Царевград Търнов, т.3, С., 1980, с. 219-220, обр. 5

N 2 - от разкопките на Патриаршията. Върху фрагмента
запазена горната и дясна двойки. Покрит с плътен слой от
масленозелена глазура.

Литература: Н. Ангелов, Патриаршеският комплекс на
Царевец през XII-XIV в., Царевград Търнов, т. 3, С., 1980, с. 159-
160. обр. 155, 156; табл. III, 1,2

ВО БЛЮДО. Подглазурен надпис, запазен върху дъното.
Липсват началото и краят. Вероятно допълване ИВАНОВИВО
БЛЮДИО.

Царевец, западна крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито...с. 447; табл. III, 4

ХИМАН, вероятно част от АРХИМАНИДРИТ. Част от двуредов
надпис. От втория ред запазена част от ТО.

Царевец, западната крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито...с. 447; табл. III, 5

МАТИ, лигатурно изписване по двойки. Подглазурен, навярно част от по-голям надпис.

Царевец, западна крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев...с. 447; табл. III, 6

Θ ω Ν Κ. Четири букви, разположени в краищата на равнораменен кръст. συνθεω / с Бога победа/.

АЗЪ ПОП РАДЪ

Подглазурен надпис. Липсва петликът на буквата А. При изписването на поп буквата О е надредова над първата П, а второто П и Ъ са в лигатура. Името РАДЪ е с пълно изписване, без лигатури. Намерен при разкопки на манастира Великата лавра.

Литература: Ат. Попов, Палеографска характеристика...с. 65, обр. 1; табл. III, 11

НИКОЛА

Навярно част от по-голям надпис. Първите 3 букви са лигатурно свързани. Петликът на буквата А е долепен до вътрешната страна на дясната част на ω, а буквата Л е надредова. Л и А са почти 3 пъти по-малки от останалите букви. Намерен на южната крепостна стена на Царевец.

Литература: Й. Алексиев, За грамотността...с. 206-207; табл. III, 7

ΙС Χ

ΝΙ Κ ΙСУС ХРИСТОС ΝΙΚΑ

Подглазурен, от външната страна на чашка /навярно потир/. Изписването на формулата е страни от рамената на кръст: вляво ΙС с титла, вдясно запазена само долната лява част на Χ /но би могло да се допусне и изписването на С/. Втората част на формулата е само с началните букви на сричките Ν и Κ с титли. Намерен на терасата при Балдуиновата кула.

Литература: Й. Алексиев, За грамотността...с. 206-207; табл. III, 8

+ΑΝΝ

Подглазурен надпис, запазено само началото. Започва с кръстен знак. Две големи лигатурно свързани букви ΗΗ, а на лявата вертикална хаста на първото Η с долната част е петличето на буквата Α. Над второто Η следи от титла. Намерен на южната крепостна стена на Царевец.

Литература: пак там; табл. III, 9

СПИН ГОСПИДН ПРЪ ПОДОБИНАГО НИКОЛА

Част от голям двуредов надпис върху вътрешната страна на сграфито паница. Надписът е изписан малко под устието. Покрита с тревистозелена глазура.

I ред - част от С и Н , съкращение ГОН с титла и надредово Д и ПР ПОДОБ

II ред - НКОЛА

Надписът може да се допълни и чете СПАСИ ГОСПОДИ ПРЕПОДОБНИЯ НИКОЛА. Необичайна е формата на съкращението на ГОСПОДИ. Обикновено е ГН с титла.

Надписът е намерен в апсидата на църква N 12, до южната крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград, вж. Търновска книжовна школа, II, С., 1980, с. 447; същият, За грамотността...с. 206-207; табл. III, 12

ИН

Част от надпис. Буквите са изписани хубаво, с очертания, близки до книжовните паметници; табл. III, 10

МАРА

Подглазурен надпис. Основа е буквата М, като в лявата наклонена чертица на М е "вписано" малко петличе на буквата А и втори път върху дясната вертикална хаста на същата буква. Средният връх на М достига почти до основата и оттам излиза буквата Р с много малък кръгъл петлик. Над името има титла, пресечена с къса чертица, а под нея "знак" като отворена буква в Западна крепостна стена на Царевец.

Литература: Й. Алексиев, За грамотността...с. 207, табл. I; табл. III, 13

ВИТАН

Първите два надписа са върху стените на еднакви по големина и форма съдове. Третата и четвъртата букви са лигатурно свързани. Н е надредово с титла.

Южен склон на Царевец. Разкопки на К. Ботов, непубликувани.

Запазени само буквите Т и Н с титла. Навярно част от името Витан.

Както първите два, но с по-тънка линия и по-малък.

Южен склон на Царевец. Разкопки на М. Долмова, непубликувани.

Съдовете принадлежат на един или двама Витановци, изработени по тяхна поръчка, т.е. имената са белег за собственост на съдовете; табл. III, 14-16

РАДА /графити/
Царевец, двореца

Литература: С. Георгиева, Керамиката от двореца...с. 56, обр. 44; табл. IV,3

НО БЛУД / графит/. Част от надпис, навярно АНИНО БЛУДИО Царевец, западна крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито... с. 447; табл. IV, 1,2

ХРАБРО ПИСАХ

Надписът е издраскан върху обратната страна на сграфито съд. Запазено е началото до буквата С /от писах/. Несигурна лигатура само при втората и третата буква Р и А. Прави впечатление издължаването на вертикалните хасти, получено от приплъзване на писеца върху глината.

Западна крепостна стена на Царевец.

Литература: Й. Алексиев, За грамотността...с. 209-210; табл. IV, 4

ПНІСА ВНСТЪРЪ

Върху стена на сграфито съд. Липсва началото и краят на надписа. Запазени са последните две букви от думата СА, навярно част от "писа". Изцяло запазена е вистиар с горната част на голям Ъ. Малко над него ъгълче от буква, която най-вероятно е Б, В, Г и Р. Намерена на терасата при Балдуиновата кула.

Литература: Й. Алексиев, За грамотността...с. 209-210; табл. IV, 5

За вестиария вж. К. Иречек, История на българите /с поправки и добавки от самия автор/, С., 1978, с. 430

Ако запазеното ъгълче е част от буквата Р, макар и хипотетично би могло да се свърже с известния от изворите протовестиарий Ръксин, взел участие в заговора срещу Иван Стефан през 1331 г. /вж. М. Андреев, Д. Ангелов, История на българската феодална държава и право, С., 1972, с. 149/.

МАРИНА ЧАШІА

Запазени са РИНА ЧАШ. Първите две букви от името могат да се допълнят с най-голяма вероятност с МА, т.е. Марина, а втората дума чаш с А, т.е. чаша /ж.р./. За чаша вж. Ст. Стоянов, М. Янакиев, Старобългарски език, С., 1972, с. 225. Възстановяването на надписа МАРИНА ЧАША.

Западна крепостна стена, Царевец.

Литература: Й. Алексиев, цит. съч.; табл IV, 6

МИХО

Запазено върху два фрагмента от сграфито керамика. Близко по начин на изписване и начертаване на буквите при двата надписа. Лигатурно свързани М и Н и надредово ХО. Първата част на М е значително по-разтворена от втората. Би могло да се допусне, че двата надписа са дело на една ръка.

Царевец, северозападна крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, пос. съч., с. 208-210; табл. IV, 7,8

ЙОАКИМ

Запазена е дясната част на w и след нея АКИМ. При лявата наклонена хаста на М има приплъзване. След буквата М е отбелязана по-тънка вертикална чертица. Над буквата М има надредово буква Д /с по-тънка линия/. Вероятно допълване ЙОАКИМ.

Царевец, терасата при Балдуиновата кула.

Литература: Й. Алексиев, пос. съч., табл. III; табл. IV, 9

ГАГО

Името е написано по двойки една под друга.

Терасата южно от Патриаршията. Разкопки на Л. Квинто.

Литература: Й. Алексиев, пак там

Името Гаго е известно от каменен блок от двореца /непубликувано/, табл. IV, 10

РОБ АНЮ

Навярно част от по-голям надпис. Трите букви на името са лигатурно свързани. Западна крепостна стена, Царевец.

Литература: пак там; табл. IV, 11

ДИМИТЪРЪ

Върху дъното на сграфито съд, което определя и дъговидното изписване на името. Сигурно и точно изписване на буквите, което издава тренирана ръка.

Тераса южно от Патриаршията. Разкопки на Л. Квинто.

Литература: пак там; табл. IV, 12

ДИМИТЪРЪ

Лигатурно свързване на първите 5 букви от името в една група и последните 3 в отделна група. Сигурно и точно изписване на буквите.

Тераса южно от Патриаршията. Разкопки на Л. Квинто.

Литература: пак там; табл. IV, 13

БАРКО

Среща се 4 пъти от двореца и западния склон на Царевец. Близки по начин на изписване /графити/. При първия втората и третата буква са лигатурно вързани /ар/. При останалите 3 има пълно изписване на името; табл. IV, 14-17

БРАТО

От двореца на Царевец /графит/.

Литература: С. Георгиева, пос. съч., с. 56, обр. 44; табл. IV, 18

БИРКО

От двореца на Царевец.

Литература: пак там; табл. IV, 19

БРАКОП

От двореца.

Литература: пак там; табл. IV, 20

СВАРОКЪ

От двореца.

Литература: пак там; табл. IV, 21

МОСКО

От двореца.

Литература: пак там, обр. 43; табл. IV, 22

РАДОМИР

Лигатурно вързани букви Р, А, Д и М, като за основа е използвана вертикалната черта на Р. Вероятно четене Радомир.

Царевец, западна крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито... с. 448; табл. IV, 23

Същият графит и от двореца.

Литература: пак там

ЗАХАРИ

Изписани буквите З, Р, А, Х, Р. Вероятно четене Захари.

От двореца.

Литература: С. Георгиева, пос. съч., с. 56. обр. 44; табл. IV, 24

ТИХО

Лигатурно свързани Т и Х и от двете страни на Х изписани по-малки букви Н и О.

Царевец, двореца.

Литература: С. Георгиева, пос. съч., с. 55, обр. 43; табл. IV, 25

Р, С, Т и О - вероятно четене РИСТО

Царевец, двореца.

Литература: пак там; табл. IV, 26

К, Р и А - вероятно четене КЕРА

Царевец, двореца.

Литература: пак там; табл. IV, 27

МНХ, навярно част от името МИХО

Царевец, западна крепостна стена, непубликувано; табл. IV, 28

РАБЪ

Навярно част от по-голям надпис. Запазено е само началото, което започва с рабъ, след което следва личното име, табл. IV, 29

РАДО

Пълно изписване на буквите от името.

Царевец, южен склон, непубликувано; табл. IV, 30

ДОРО

Пълно изписване на името.

Царевец, Патриаршията.

Литература: Н. Ангелов, Патриаршеският комплекс... с. 164-165, обр. 160; табл. IV, 31

ЗЛАТО

Името е изписано с буквите З, Л, О и наредово Т над последните две букви.

Царевец, двореца.

Литература: С. Георгиева, пос. съч., с. 56, обр. 44; табл. IV, 32

ВАСИЛ

Изписани са буквите ВАСН и нередовно Л.

Царевец, двореца.

Литература; пак там; табл. IV, 33

ВНА

Трудно възстановим комплекс от 4 букви

О ПИСАХЪ

Запазена е последната буква от личното име, което може да бъде ГАГО, ДОРО, РАДО и др., завършващо на О. Една от най-често срещаните формули през Второто българско царство АЗ...ПИСАХЪ.

Царевец, западен склон, непубликувано; табл. IV, 34

ШИДАЛ

Лигатурно свързани Ш ми Н, Д, А и наредово Л.

Царевец, двореца.

Литература: С. Георгиева, пос. съч., с. 56, обр. 44; табл. IV, 36

КОРТ

Пълно изписване на името.

Царевец, двореца.

Литература: пак там; табл. IV, 37

СТАНКО

Пълно изписване на името с лигатура на А и Н.

КРЪСТ ЛЪДЪ М

Двуредов надпис върху част от надгробен кръст, направен върху мек варовик. Върху лицевата страна на кръста /при Н. Ангелов от опаковата страна, б.м./ е представено релефно разпятие на Христос. Под дясното рамо на кръста, върху който е прикован Христос, има фигура на ангелче с разперени криле и надиплена дреха, представено до кръста. Върху обратната страна запазена част от двуредов надпис. Мекотата на камъка е дала възможност за плътно и вярно очертаване на буквите. Намерен е в двора на Патриаршията на Царевец.

Литература: Н. Ангелов, Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV в., Царевград Търнов, 3, С., 1980, с. 112-113. обр. 96; табл. V, 12

АЗЪ КАЛОЃНЬ ПИСАХЪ ОТ ЧЕРВЕНЪ

Двуредов надпис върху квадратно блокче от варовик. Над него следи от друг двуредов надпис, които Н. Ангелов обединява с надписа на Калоян. При горните два реда обаче правят впечатление по-ъгловатите изписвания на буквите и по-плиткото им връзване, което издава друга ръка.

Литература: Н. Ангелов, пос. съч., с.114-115, обр.97; табл.V,13

АЗЪ ИВАНКО

Надпис върху мраморна колона от двореца. Лигатурно свързани са първа и втора /НВ/ и трета и четвърта буква /АН/ от името ИВАНКО.

Литература: Н. Ангелов, Надписи от двореца на Царевец, Царевград Търнов, 1, С., 1973, с. 181-182, обр. 15; табл. V, 14

ДВОРКО

Надпис върху варовиков блок от двореца. Изписано е само името ДВОРКО. Изписването на буквите издава много сигурна ръка, което личи най-вече от закръглените части на буквите. Линията е дълбока. Има две лигатури ДВ и РК.

Литература: Н. Ангелов, Надписи...с.173-174, обр.4; табл. V,15

АЗЪ ДРАГО ПИСА

Графит между началото на трети и четвърти ред на Иван-Асеновия надпис от колоната в църквата "Св. Четиридесет мъченици". Дълго време смятан за "автограф" на майстора, сътворил надписа върху колоната. Пръв Ара Маргос прие, че графитът АЗЪ ДРАГАН ПИСА /според четенето на А. Маргос/ е предшествал надписа от колоната, т.е. няма връзка с него. Проф. Ив. Гълъбов пръв прочете правилно името ДРАГО.

След снемането на нов естампаж много ясно личи как буквата З от Иван-Асеновия надпис прорязва последните две букви от името Драго /Г w /. Под надписа на Драго личат следи от букви

/би могло да се допусне, че са от Драговия надпис или от друг графит, също предхождащ надписа на цар Иван Асен/. Те имат почти същата големина. Малко по-сигурни са буквите в края Ч, Л и Ъ /последните две могат да бъдат и лигатура между Н и Ъ/; табл. VI

Литература: А. Маргос, Драган ли е авторът на Иван-Асеновия надпис в църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново?, МПК, 1969, 2, с. 6, обр. 1; Ив. Гълъбов, Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години, Археология, 1975, 4, с. 21

Критично четене на надписа на цар Иван Асен II вж. у Ат. Попов, Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската Велика лавра, Царевград Търнов, 4, С., 1984, с. 8-17, обр. 5 /графично максимиле/ и снимка на надписа след каучуков естампаж.

EPIGRAPHIC MATERIAL FROM TURNOV

JORDAN ALEXIEV

/resume/

The paper reviews the epigraphic material from the capital of Turnov, focusing the attention at the informational significance.

The epigraphic monuments are divided into two groups /according to the generally accepted classification/. The paper stresses the importance of these monuments as informative sources about the level of literacy of the different social groups in the capital. The role of the so called "sub-glaze" inscriptions and monogrammes is particularly emphasised /especially of those connected with the names of the Bulgarian tsars and patriarchs/ in regard with the more precise dating of certain ceramic groups and ornaments. The epigraphic monuments are indicative of the distribution of the personal names during the period when Turnov was a capital.

There is a detailed catalogue of the reviewed epigraphic monuments in the article.